

Agnieszka BECLA, Stanisław CZAJA
Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu

**ZANIK FUNKCJI MIEJSKICH¹
W WYBRANYCH OŚRODKACH DOLNEGO ŚLĄSKA
- PRZYCZYNY I KONSEKWENCJE
Z PERSPEKTYWY CHAOSU DETERMINISTYCZNEGO**

**THE ATROPHY OF URBAN FUNCTIONS IN SOME CENTRES
OF LOWER SILESIA - CAUSES AND CONSEQUENCES
FROM THE PERSPECTIVE OF THE DETERMINISTIC CHAOS**

ABSTRACT: In the article were introduced real causes of singling out the urban centres in the mankind history in the light of the deterministic chaos. It talked over the legal and institutional bases of granting (control) of urban laws. It identified factors determining the atrophy of urban functions in the Lower-Silesian region. The usefulness of the deterministic chaos theory was estimated for the identification of the causes of the urban functions atrophy on the basis of empirical and historical investigations for Lower Silesia, moreover. The atrophy of urban functions stepped out in many (almost thirty) centres of Lower Silesia. Come into being these cities, and later their fall (or atrophy) it will can study with using on the deterministic chaos conceptions. Authors conducted such analysis using the model of the urban centre life cycle and the categories of the chaotic trajectories of the object (phenomenon) evolution. On their basis we can formulate a several conclusions. 1. Every city possesses its specific life cycle conditioned basic and accidental factors. 2. Utilization of the deterministic chaos theory lets more effectively identify and better understand accidental factors in the evolution of the urban centres. 3. Approach leaning on the deterministic chaos theory does not throw aside the hitherto existing property of economic geography, the theory of urbanization, the economic theory of the location or New Economic Geography, but it replenishes them. 4. The use of this property to regional investigations (Lower Silesia) allows to identification both the causes of local urbanization, how and factors determining the atrophy of urban functions in this space. 5. Realized investigations let additionally confirm the cognitive usefulness of the deterministic chaos theory to the studying of urban processes.

KEY WORDS: the atrophy of urban functions, deterministic chaos, the city life cycle, Lower Silesia

¹ W opracowaniu rozróżniamy funkcje miejskie, związane z funkcjonowaniem danego ośrodka, oraz procesy miastotwórcze, które decydują o powstawaniu miast i podtrzymywaniu ich istnienia.

Wprowadzenie

Miasto jest bardzo charakterystyczną i złożoną, wielowymiarową formą osadnictwa, a tym samym stanowi obiekt badań geografii, socjologii, historii czy ekonomii. Jednym z aspektów tych badań jest identyfikacja funkcji miejskich, ich przyczyn i konsekwencji, a w dalszej kolejności analiza ich wpływu na rozwój ośrodków miejskich². W wielu opracowaniach naukowych badane są czynniki, które kształtowały powstawanie i rozwój poszczególnych miast, a na ich podstawie przygotowywane są opracowania uogólniające wnioski z poszczególnych studiów przypadku, co ma na celu stworzenie nowoczesnej teorii powstawania i rozwoju miast (szerzej: Słodczyk 2001). Biorąc pod uwagę rosnące wskaźniki urbanizacji we współczesnym świecie, uzasadnione wydaje się zainteresowanie procesami urbanizacji.

Realizowane badania nad procesami urbanizacji oraz zmianą roli poszczególnych ośrodków miejskich dość rzadko podejmują problem zaniku funkcji miejskich. Dolny Śląsk, bez względu na to, czy jest traktowany jako region historyczny, czy jako jednostka administracyjna, jest dobrym przykładem przebiegu procesów zaniku miast. W datowanej historii Dolnego Śląska znane jest kilkadziesiąt miejscowości, które przestały odgrywać rolę ośrodków miejskich. Zagadkowe pozostają jednak powody, dla których jedne ośrodki się rozwijają, inne natomiast zanikają.

Autorzy podjęli próbę spojrzenia na zjawisko zaniku funkcji miejskich w wybranych ośrodkach Dolnego Śląska poprzez dorobek teorii chaosu deterministycznego. Skupili swoje badania na ośrodkach miejskich Dolnego Śląska. Zidentyfikowali 29 miejscowości, które w różnych okresach swojego istnienia pełniły funkcje miast, a obecnie są jednostkami osadniczymi o charakterze wsi lub częściami (dzielnicami) innych miast. Zostały one zestawione w tabeli 1 w dalszej części opracowania. Celem opracowania jest próba sprawdzenia, czy oparty na chaosie deterministycznym sposób widzenia ewolucji procesów jest użyteczny do badania zaniku funkcji miejskich w wybranych ośrodkach.

Teoria chaosu deterministycznego pozwala na przewyższenie specyficznej „manier” analizowania tzw. przyczyn losowych jako istotnych dla przebiegu danego zjawiska. Badacze nie zadają sobie trudu pogodzenia deterministycznego obrazu realnego świata z losowością. Z teoriopoznawczego i metodologicznego punktu widzenia jest to niemożliwe. Zaletą teorii chaosu deterministycznego jest uświadomienie badaczom, że tzw. czynniki losowe nadal pozostają w swojej istocie czynnikami deterministycznymi, zwiększając w określonych

² W 2004 r. autorzy opracowania przedstawili trzy modele trajektorii rozwoju miast dla regionu wałbrzyskiego - typu metropolitalnego, prowincjonalnego i pionierskiego (patrz Becla, Ciechelska, Czaja 2004).

okolicznościach swoje znaczenie z czynników drugorzędnych na pierwszorzędne, często dominujące.

Tabela 1

Ośrodki miejskie na obszarze Dolnego Śląska, które utraciły status miast w różnych okresach historii regionu

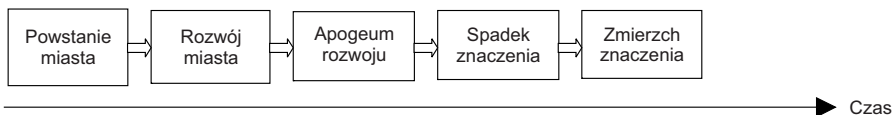
Ośrodek	Położenie	Charakterystyka; przyczyna spadku znaczenia
Okres wczesnopiastowski (do roku 1138)		
(1) Grodziec	tereny Bobrzan	Gród kasztelański na trasie Wrocław-Legnica-Zgorzelec, zamek do XVI w., prawa miejskie nieokreślony czas; <i>wojny i lokalizacja</i>
(2) Grodziszczce	tereny Ślężan	Gród kasztelański w okolicy góry Ślęzy, wzmiankowany w 1155 r.; <i>konkurencja ze strony Świdnicy</i>
(3) Sądowel	tereny Dziadoszan	Gród kasztelański na pograniczu z Wielkopolską; <i>lokalizacja</i>
(4) Świny	tereny Ślężan	Gród kasztelański w okolicy Jawora, wzmiankowany w 1108 r.; <i>konkurencja ze strony Bolkowa</i>
Okres rozbitcia dzielnicowego (1138-1335)		
(5) Borów	Księstwo Ziębickie	Prawa miejskie od 1294 r.; <i>zniszczenia wojenne</i>
(6) Cerekwica	Księstwo Oleśnickie	Wzmianka z 1138 r., 1146 – prawa targowe, od 1252 r. prawa miejskie; <i>konkurencja ze strony Trzebnicy</i>
(7) Chełmsko Śląskie	Księstwo Świdnickie	Miasto w latach 1275-1945; <i>upadek przemysłu włókienniczego</i>
(8) Chobienia	Księstwo Legicko-Brzeskie	Przeprawa na Odrze, pierwsza wzmianka w 1209 r., od 1303 r. prawa miejskie; <i>niewłaściwa lokalizacja</i>
(9) Ciszków	Księstwo Oleśnickie	Wzmianka z 1242 r., prawa miejskie od XVI w. do 1841 r., wielki pożar 1826 r.; <i>pożar</i>
(10) Dobroszyce	Księstwo Oleśnickie	Prawa miejskie od XIV w. do 1945 r., przemysł lniarski; <i>upadek ekonomiczny</i>
(11) Kostomłoty	Księstwo Wrocławskie	Stara osada handlowo-targowa, prawa miejskie od 1254 r.; <i>nadmierna konkurencja Środy Śl. i niewłaściwa lokalizacja</i>
(12) Lubiąż	Księstwo Oleśnickie	Osada targowa z prawami miejskimi w latach 1249-1844, upadek po pożarze; <i>pożar</i>
(13) Prusice	Księstwo Oleśnickie	Pierwsza wzmianka 1253 r., zamek z 1254 r., prawa miejskie 1297-1951; <i>zniszczenia wojenne</i>
(14) Psie Pole	Księstwo Wrocławskie	Prawa miejskie od 1252 r., miejsce bitwy z 1100 r.; <i>silna konkurencja ze strony Wrocławia (obecnie dzielnica miasta)</i>
(15) Srebrna Góra	Księstwo Ziębickie	Początki osady w XIII w., 1331 r. pierwsze przywileje górnicze, zniszczenia w 1430 r. – wojny husyckie, ponowne ożywienie po 1527 r.; <i>kres górnictwa w wojnie trzydziestoletniej</i>

Tabela 1 cd.

Ośrodek	Położenie	Charakterystyka; przyczyna spadku znaczenia
(16) Uraz	Księstwo Oleśnickie	Pierwsza wzmianka 1203 r., prawa miejskie 1312–1945; <i>wojenna zmiana populacji</i>
(17) Wąsosz	Księstwo Oleśnickie	Prawa miejskie 1290–1945; <i>zniszczenia wojenne</i>
(18) Wińsko	Księstwo Oleśnickie	Prawa miejskie 1285–1945; <i>wojenna zmiana populacji</i>
Okres panowania królów Czech (1335–1526)		
(19) Dobromierz	Księstwo Świdnickie	Prawa miejskie 1409–1945, od 1277 r. osada targowa; <i>upadek ekonomiczny</i>
(20) Leśnica	Księstwo Wrocławskie	Samodzielne miasto w latach 1226–1928, obecnie dzielnica Wrocławia; <i>silna konkurencja Wrocławia</i>
(21) Lewin Kłodzki	Hrabstwo Kłodzkie	Prawa miejskie od połowy XIV w.; <i>zniszczenia wojenne 1428 r. w czasie wojen husyckich</i>
(22) Miedzianka	Księstwo Jaworskie	Pierwsza wzmianka 1311 r., stare miasto górnicze, prawa miejskie 1519–1945; <i>wyczerpanie złóż metali</i>
(23) Mikołajowice	Księstwo Legnicko-Brzeskie	Miasto w latach 1345–1404; <i>lokalizacja w pobliżu Legnicy</i>
(24) Rudna	Księstwo Legnicko-Brzeskie	Miasto od początku XIV w. do 1945 r.; <i>upadek ekonomiczny</i>
Panowanie Habsburgów (1526–1740)		
(25) Bolesławów	Hrabstwo Kłodzkie	Wolne miasto górnicze od 1581 r. do wojny trzydziestoletniej; <i>upadek po tej wojnie</i>
(26) Sulików	Czechy	Prawa miejskie od 1572 do 1945 r.; <i>upadek przemysłu włókienniczego</i>
(27) Złotniki Lubańskie	Czechy	Od 1677 r. wolne miasto górnicze; <i>pożar 1834 r. niszczy miasto</i>
Panowanie pruskie i niemieckie (1740–1945)		
(28) Cieplice Śląskie Zdrój	III Rzesza	Pierwsza wzmianka o ciepłych źródłach pochodzi z 1281 r., prawa miejskie 1935–1976; <i>decyzja administracyjna o włączeniu do Jeleniej Góry</i>
Przynależność do państwa polskiego (po 1945 r.)		
(29) Sobieszów	PRL	Pierwsza wzmianka w 1380 r., prawa miejskie 1967–1976; <i>decyzja administracyjna o włączeniu do Jeleniej Góry</i>

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Dolny Śląsk. Śląsk Opolski* 2005, Popiołek 1971, Galas, Galas 2001, *Historia Śląska* 2002, *Miasta Dolnego Śląska* 1990.

Koncepcje trajektorii chaotycznych, punktów bifurkacji oraz parametrów wrażliwych posłużyły w poniższym opracowaniu do identyfikacji determinant zaniku funkcji miejskich w tych ośrodkach. Jednocześnie autorzy dokonali oceny użyteczności takiego podejścia do badania ścieżek ewolucji ośrodków miejskich i wyróżniania jej etapów na bazie cyklu życia ośrodków miejskich (rysunek 1).

Rys. 1. Cykl życia ośrodków miejskich

Źródło: Opracowanie własne.

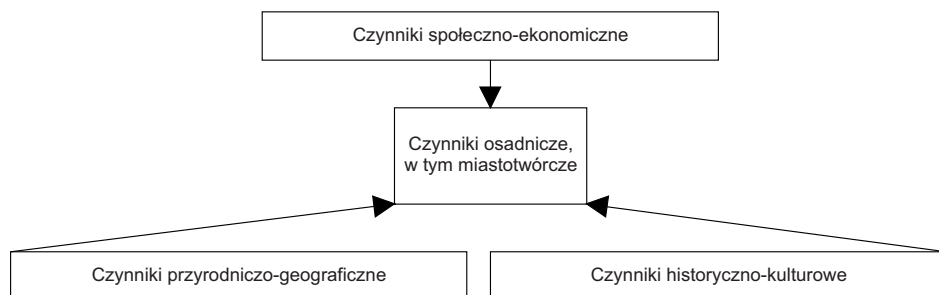
Podobnie jak w przypadku organizmów żywych, produktów czy podmiotów gospodarczych oraz wielu innych wielowymiarowych, czasoprzestrzennych obiektów, również w przypadku ośrodków miejskich wyróżnić można ich cykl życia. Obejmuje on kilka istotnych faz, od powstania miasta poprzez jego rozwój, apogeum, po spadek czy wręcz zmierzch znaczenia. Każda faza ma swoje charakterystyki, etapy i czas trwania. O ich powstaniu i trwaniu decydują odpowiednie determinanty, charakteryzujące się zróżnicowanym znaczeniem czy siłą oddziaływania. Rozpoznanie tych determinant (zmiennych niezależnych) i siły ich wpływu ma decydujące znaczenie dla modelowania cyklu życia danego ośrodka miejskiego. Jeżeli modele opierają się na chaosie deterministycznym, nie bez znaczenia jest identyfikacja punktów bifurkacji i ich parametrów wrażliwości. Słabością modeli chaotycznych jest ich ograniczona wartość predykcyjna, związana właśnie z ograniczoną czasoprzestrzenną określonością tych elementów. Z drugiej strony zastosowanie modeli chaotycznych tworzy potencjalne możliwości lepszego rozumienia cyklu życia ośrodków miejskich, a zwłaszcza zrozumienia roli czynników specyficznych dla danego ośrodka czy regionu. Pozwoli również lepiej identyfikować czynniki sterowalne (zależne od człowieka) i niesterowalne (poza kontrolą ludzi), a także opracować precyzyjniejsze modele powstawania i ewolucji miast – metropolitalnych, prowincjonalnych i pionierskich.

Wybrane przyczyny wyodrębnienia ośrodków miejskich w świetle chaosu deterministycznego

W geografii i teorii urbanizacji znaleźć można wiele koncepcji, które próbują wyjaśnić przyczyny oraz sposoby powstawania i rozwoju miast³. Miasto jest specyficzną i niezwykle ważną formą osadniczą. Charakteryzuje ją, w porównaniu z wioską, bardziej różnorodny, rozbudowany charakter. Badania prowadzone w ramach geografii ekonomicznej (por. Domański 2012) pozwalają na identyfikację wielu czynników sprzyjających osadnictwu i procesom urbanizacyjnym, które odgrywają zróżnicowaną rolę co do zbioru i znaczenia w przypadku poszczególnych miast Dolnego Śląska.

³ Przegląd tych koncepcji znaleźć można w: Liszewski, Maik 2000, Słodczyk 2001.

Wachlarz czynników sprzyjających osadnictwu i procesom urbanizacyjnym jest bardzo szeroki i zróżnicowany (rysunek 2). Obejmuje czynniki przyrodniczo-geograficzne, historyczno-kulturowe czy społeczno-gospodarcze.

Rys. 2. Główne czynniki osadniczo- i miastotwórcze

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Liszewski, Maik 2000, Słodczyk 2001.

Wśród czynników przyrodniczo-gospodarczych szczególnie eksponuje się wodę i sieć hydrograficzną, gleby, klimat, bogactwa naturalne oraz ukształtowanie powierzchni. Wpływ ukształtowania powierzchni ziemi na powstawanie miast można analizować na trzech płaszczyznach: 1. wpływu wysokości nad poziomem morza na lokalizację osad ludzkich, 2. wpływu ukształtowania i rzeźby terenu na lokalizację osadnictwa oraz 3. roli i znaczenia lokalnych warunków topograficznych na lokalizację, kształt czy rozwój osad ludzkich.

Wśród czynników historyczno-kulturowych eksponuje się procesy tworzenia się religii, języka, różnych form kultury i historyczną ekspansję kolonialną. Nie bez znaczenia były również stosowane w historii formy wyróżniania miast – akty erekcyjne, akty lokacyjne, przywileje handlowe (targi, jarmarki, prawo mili) czy podatkowo-pieniężne (ulgi podatkowe czy prawo bicia monety), prawo wykupu, a także wybór centrów administracyjnych i religijnych.

Najczęściej wymienianymi czynnikami społeczno-gospodarczymi są takie procesy jak: tworzenie się cywilizacji przemysłowej, rozwój osadnictwa wypoczynkowo-turystycznego czy edukacja (miasta uniwersyteckie), a także rozszerzanie się funkcji miejskich, kreujących procesy urbanizacyjne. Dużą rolę odgrywają również rozmiary rynku, gwarantujące osiągnięcie korzyści skali po stronie produkcji (podaży) i popytu dóbr oraz usług, bez generowania znaczących kosztów transportu. Ekonomiczna teoria lokalizacji, począwszy od studiów J. von Thünera z 1826 r. poprzez analizy W. Launhardta z 1872 r. i A. Webera z 1909 r. aż po badania W. Christallera z 1933 r. i A. Löschę z 1940 r., stara się znaleźć odpowiedź na pytanie, które z czynników determinujących procesy lokalizacji odgrywają wiodącą rolę w tworzeniu i ewolucji ośrodków miejskich. Podobne wyzwania podejmuje nowa geografia ekonomiczna, wykorzystując pojęcia i modele ekonomiczne (szerzej: Becla, Czaja 2009). Teoria chaosu deter-

ministycznego dostarcza dla tych studiów wielu bardzo interesujących wskazówek dotyczących zwłaszcza tzw. czynników przypadkowych (losowych czy raczej drugorzędnych lub trudno identyfikowalnych) powstawania, rozwoju i zaniku funkcji miejskich. Ich identyfikacja ma najczęściej charakter analiz retrospektywnych (podejście *ex post*), co obniża ich walory implementacyjno-decyzyjne czy planistyczne. Teoria chaosu deterministycznego zwraca uwagę na inny charakter i zmienne znaczenie tych czynników.

Prawno-instytucjonalne podstawy przyznawania (regulacji) praw miejskich

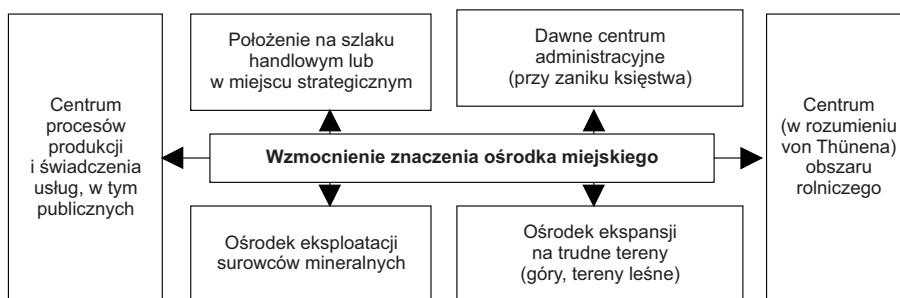
Historia osadnictwa, z którym łączono atrybuty miejskości, jest bardzo odległa, sięgająca siódmego tysiąclecia p.n.e. Pierwsze miasta wyróżniano przede wszystkim w oparciu o liczbę mieszkańców, znaczenie ekonomiczno-handlowe czy walory militarne (na przykład Jerycho w Palestynie, Catal Hüyük w Anadolii, Ur czy Uruk w Mezopotamii). W późniejszym okresie (starożytność) rośnie miastotwórcza rola państwa, wyrażana przede wszystkim poprzez decyzje osadnicze władców, sterowaną lub żywiołową kolonizację czy rozwój funkcji administracyjnych, handlowych i/lub kulturowo-religijnych.

W późnym średniowieczu rozwinęła się regulacja prawno-lokacyjna i powstała nowa koncepcja miasta dostosowana do ewolucji funkcji takiego ośrodka, samorządu miejskiego i struktury społeczno-zawodowej. Lokowane miasta otrzymały prawa miejskie, które określały organizację i kompetencje władz miejskich (burmistrza czy rady miejskiej), gospodarkę miejską (w tym przywileje targowe, określenie opłat od działalności handlowej i rzemieślniczej czy nieruchomości) oraz prawa mieszkańców (o statucie mieszczan). Akt lokacji był urzędowym potwierdzeniem faktu, że dane miasto może istnieć i funkcjonować w określonych ramach prawnych, formie przestrzennej oraz organizacyjnej. Sama lokacja przyczyniała się do większej samodzielności miast („powietrze miejskie czyni wolnym” – por. Wielowieyski 1968), rozwoju społeczno-ekonomicznego miast i ich ekspansji demograficznej oraz terytorialnej. Nie pozostawał również bez wpływu na rozwój przestrzenny takiego ośrodka. Znakomity badacz średniowiecznych struktur społecznych Max Weber wyróżnił cztery główne cechy ówczesnej miejskości, takie jak: 1. częściowa autonomia organizmu miejskiego, 2. fortyfikacja obronna, 3. fizyczny i funkcjonalny rynek oraz 4. sąd.

Średniowieczna prawna lokacja miast była systematycznie rozwijana w kolejnych stuleciach, stając się w czasach nowożytnych podstawą nadawania formom osadniczemu praw miejskich. Decyzje prawno-administracyjne są obecnie zasadniczym wyróżnikiem miasta, chociaż opierają się one często na innych wskaźnikach i charakterystykach, na przykład demograficznych (liczba miesz-

kańców), gospodarczych (poziom rozwoju i charakter lokalnej gospodarki), administracyjnych (lokalizacja instytucji państwowych i samorządowych), kulturowo-religijnych (istnienie i znaczenie instytucji z tego zakresu) czy historycznych (posiadanie praw miejskich nadanych wcześniej).

W przypadku Dolnego Śląska wyróżnić można kilka zasadniczych przyczyn tworzenia się miast (rysunek 3), takich jak: położenie na szlaku handlowym lub w strategicznym, militarnym miejscu, lokalizacja jako ośrodka ekspansji na tereny geograficznie trudne (podnóża gór, obszary zalesione czy podmokłe), ksiązące centrum administracyjne i ośrodek eksploatacji surowców naturalnych. W nieco późniejszym okresie dochodzą bardziej złożone czynniki urbanizacyjne, zwłaszcza nabieranie przez niektóre osady charakteru thunenowskiego centrum obszaru rolniczego czy centrum procesów industrializacji i wzrostu znaczenia usług (serwicyzacji) w życiu publicznym.

Rys. 3. Determinanty (przyczyny) urbanizacji na obszarze Dolnego Śląska
Źródło: Jak w rys. 1.

Z punktu widzenia chaosu deterministycznego szczególne znaczenie mają te czynniki, które w decydujący sposób wpływały na procesy miastotwórcze lub ich zanik, będąc jednocześnie trudnymi do identyfikacji i/lub predykcji. W historii Dolnego Śląska wyróżnić można kilka istotnych okresów tworzenia się ośrodków miejskich, szczególnie zaś:

1. okres wczesnopiastowski, trwający do 1138 r. (Testament Bolesława Krzywoustego), w którym szczególne znaczenie odgrywały miastotwórcze czynniki o charakterze obronnym (warownie, przeprawy) oraz gospodarczym (dostęp do wody, żyzne gleby, szlaki handlowe);

2. okres rozbicia dzielnicowego (1138–1335), w którym obok wcześniejszych czynników rośnie znaczenie pozyskiwanych przywilejów (akty lokacyjne, kasztelanie) oraz możliwości ekspansji terytorialnej (tereny podgórskie, inne tereny niezagospodarowane, lokacja zakonów);

3. okres panowania czeskiego (1336–1526), w którym rośnie znaczenie czynników handlowo-ekonomicznych, a także konsekwencji wojen husyckich oraz układów politycznych (Wyszehrad, Trenczyn, Wiedeń);

4. okres panowania Habsburgów (1526–1740), w którym obserwujemy dalszy wzrost znaczenia czynników gospodarczych (górnictwo, rolnictwo, rzemiosło i handel), a także dramatycznych wydarzeń społecznych (reformacja) i militarno-politycznych (wojna trzydziestoletnia, wojny religijne);

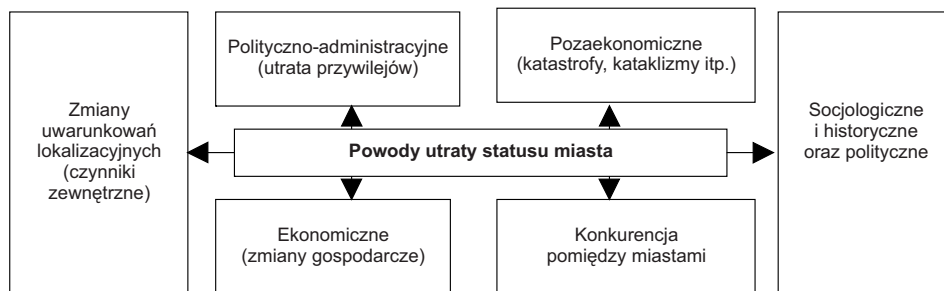
5. okres panowania pruskiego i niemieckiego (1740–1945), w którym nastąpiła stabilizacja polityczna w regionie, przy jednoczesnym gwałtownym rozwoju gospodarki kapitalistycznej i maszynowego, nowoczesnego przemysłu przetwórczego, co pogorszyło sytuację wielu ośrodków miejskich o gospodarce rzemieślniczej;

6. okres przynależności do państwa polskiego (po 1945 roku), w którym nastąpiła wyraźna polaryzacja rozwoju ośrodków miejskich z dominacją Wrocławia jako regionalnej metropolii oraz Legnicy, Jeleniej Góry i Wałbrzycha (miast wojewódzkich do 1999 r.) i lokalnych centrów gospodarczo-administracyjno-handlowych (Świdnica, Kłodzko, Lubin, Głogów, Bolesławiec czy Zgorzelec).

Już w okresie wczesnopiastowskim Dolny Śląsk należał do obszarów gęsto zaludnionych przez plemiona Dziadoszan, Bobrzan, Ślęzan, a także Miliczan, Łużyczan czy Opolan. O rozkładzie osadnictwa decydowały czynniki takie jak: ukształtowanie terenu, rzeki, obszary podmokłe czy gleby, tereny leśne i klimat. Nieco później większego znaczenia nabierają surowce mineralne, występujące tu w bogatej gamie w postaci węgla kamiennego i brunatnego, rud metali (złota, srebra, ołowiu, żelaza, miedzi), kamieni ozdobnych i jubilerskich czy użytecznych skał. Rośnie też znaczenie nowych terenów uprawnych (pod pastwiska czy uprawy rolne) oraz zasobów drewna, w połączeniu z piaskami szklarskimi (huty żelaza i szkła). Duże znaczenie dla osadnictwa, a zwłaszcza ośrodków wypoczynkowych, leczniczo-uzdrowiskowych i sportowych odgrywały czynniki klimatyczne oraz zasoby wód mineralnych. Dzięki nim rozwinęło się na Dolnym Śląsku kilkanaście miast uzdrowiskowych. W XIX oraz XX w. wzrosło również znaczenie czynników przyrodniczych, a zwłaszcza ochrona i dostępność atrakcyjnych ekosystemów i obiektów dziedzictwa kulturowego oraz środowiskowego. Są to jednak czynniki wzmacniające już istniejące funkcje miastotwórcze, a nie kreujące nowe ośrodki miejskie. Podobnie jest ze znaczeniem funkcji administracyjnych (siedziby gmin, powiatów czy diecezji).

Czynniki determinujące zanik funkcji miejskich w wybranych miastach Dolnego Śląska

Z punktu widzenia prezentowanego opracowania interesujące są czynniki determinujące zanik funkcji miastotwórczych i postępującą ruralizację określonych miejscowości (ośrodków osadniczych). W przypadku Dolnego Śląska możemy dostrzec kilka grup takich czynników (rysunek 4).

Rys. 4. Czynniki determinujące zanik funkcji miejskich wybranych ośrodków Dolnego Śląska

Źródło: Jak w rys. 1.

Pierwszą grupę stanowią czynniki związane z przesunięciami centrów społeczno-ekonomicznych w regionie. Taka sytuacja na Dolnym Śląsku łączyła się między innymi z wielokrotnymi zmianami granic administracyjnych, pojawieniem się nowych centrów władzy (Praga, Wiedeń, Berlin) czy odkryciami geologicznymi i rozwojem nowych ośrodków (Wałbrzych, Zagłębie Miedziowe).

Druga grupa obejmuje czynniki polityczno-administracyjne, łączące się z nadawaniem, kupowaniem i odbieraniem aktów lokacyjnych czy przywilejów handlowych, podatkowych lub mennicznych.

Trzecia grupa to czynniki pozaekonomiczne. Należą do nich przede wszystkim klęski (powodzie, pożary) i epidemie. Odgrywały one szczególną rolę w zaniku funkcji miejskich na Dolnym Śląsku. W większości przypadków miast badanego regionu tego typu zdarzenia stanowiły ogromne zagrożenie ich egzystencji. Część ośrodków potrafiła jednak przetrwać ich negatywne skutki. Pożary i inne klęski losowe doprowadziły jednak do całkowitego upadku Ciszkowa, Lubięża czy Złotnik Lubańskich.

Czwarta grupa czynników prowadzących do zaniku funkcji miastotwórczych ma charakter socjologiczno-historyczny oraz historyczno-militarny. Wśród czynników społecznych ważne są zwłaszcza trzy zjawiska – reformacja i jej skutki, ruchy społecznego protestu w XIX stuleciu oraz wysiedlenie ludności niemieckiej po II wojnie światowej, połączone z napływem Polaków. Czynniki militarno-historyczne dotyczyły wojen, które miały miejsce w regionie. Szczególne znaczenie miały tu: wojny husyckie (1419–1434), wojna trzydziestoletnia (1618–1648), trzy wojny śląskie (1740–1742, 1744–1745 i 1756–1763) oraz II wojna światowa (1939–1945). Wojny husyckie, dramatyczne dla większości miast Dolnego Śląska, zakończyły znaczenie Lewina Kłodzkiego jako miasta, wojna trzydziestoletnia Bolesławowa, Grodzca i Srebrnej Góry, zaś II wojna światowa – Borowa, Prusic, Urazu, Wińska czy Wąsosza.

Kolejne, niezwykle ważne czynniki upadku niektórych ośrodków miejskich łączy się z przyczynami ekonomicznymi. Dotyczyło to przede wszystkim upadku rzemiosła i tradycyjnej wytwórczości rękodzielniczej pod wpływem rewolu-

cji przemysłowej i postępu technicznego. Upadek włókiennictwa oznaczał koniec Chełmska Śląskiego i Sulikowa jako miast, upadek lnianstwa Dobroszyc, wyczerpanie złóż rud metali Miedzianki, a upadek handlu Dobromierza.

Dla kilku ośrodków miejskich przyczyną upadku była lokalizacja w pobliżu innego, zbyt silnie konkurencyjnego i dynamicznego ośrodka. Grodziec przegrał rywalizację z Bolesławcem, Grodziszcze ze Świdnicą, Świny z Bolkowem, Cerekwica z Trzebnicą, Psie Pole i Leśnica z Wrocławiem, Dobromierz ze Świebodzicami i Jaworem, zaś Rudna z Lubiniem i Polkowicami.

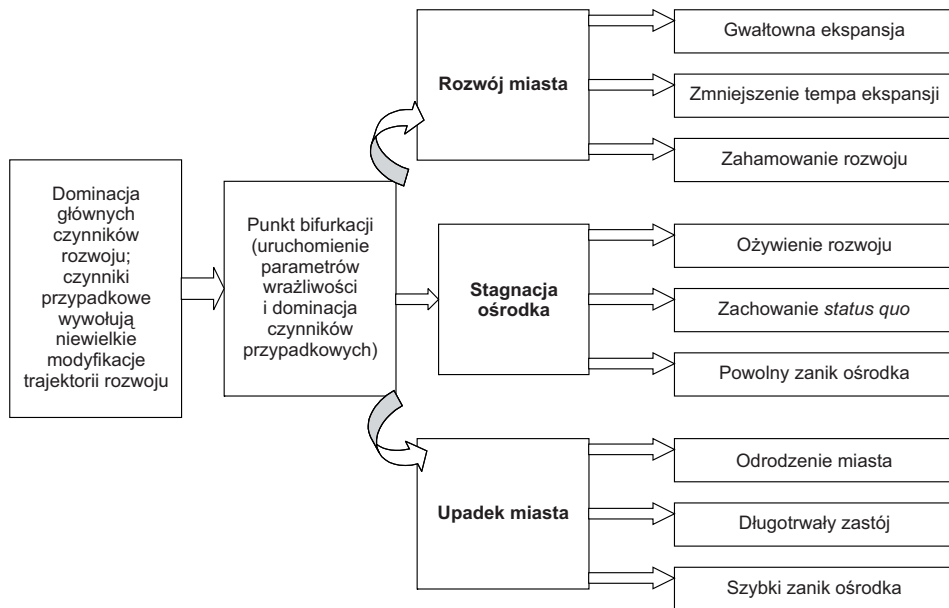
Analiza informacji dotyczących zaniku funkcji miejskich i miastotwórczych potwierdza znaczenie czynników przypadkowych w ewolucji wielu ośrodków na Dolnym Śląsku. Czynniki takie dotyczyły w badanym regionie wszystkie miasta. Dla części z nich jednak nie były to zdarzenia pojawiające się w punktach bifurkacji ich trajektorii rozwoju. Pozwoliło to tym miastom zachować funkcje miejskie i miastotwórcze we własnej przestrzeni społeczno-ekonomicznej i geograficzno-przyrodniczej. Natomiast w przypadku powyższych 29 ośrodków (por. tabela 1) czynniki te, w połączeniu z determinantami podstawowymi, doprowadziły do zupełnego zaniku tych funkcji i utraty statusu ośrodka miejskiego.

Użyteczność teorii chaosu deterministycznego dla identyfikacji przyczyn zaniku funkcji miejskich

Analiza cyklu życia ośrodków miejskich z wykorzystaniem teorii chaosu deterministycznego pozwala nie tylko zwrócić uwagę na tzw. czynniki przypadkowe, będące w istocie identyfikacją parametrów wrażliwości, ale również pomaga dostrzec zagrożenie zanikiem funkcji miejskich czy niebezpieczeństwo zahamowania rozwoju danego ośrodka.

Podejście oparte na teorii chaosu deterministycznego w zakresie cyklu życia miasta można pokrótce przedstawić następująco (rysunki 1 i 5). W pewnym okresie rozwoju cywilizacyjnego wybrana przestrzeń geograficzna spełnia warunki lokalizacji osadnictwa, co zapoczątkowuje powstanie osady. Jeżeli główne czynniki rozwoju są dostatecznie istotne, pozwalają na rozwój danego ośrodka i przekształcenie go w ośrodek miejski. Determinantami tego procesu mogą być elementy przewidywalne (obserwowalne), jak na przykład sprzyjające środowisko przyrodnicze, lub przypadkowe, jak na przykład brak negatywnych zdarzeń – pożarów, powodzi, epidemii czy wojen.

Każde miasto będzie przechodzić następnie fazę rozwoju, która jest wynikiem demograficznych i ekonomicznych efektów skali, a także krugmanowskich korzyści zewnętrznych, podziału pracy i wzrostu wydajności gospodarowania, sprawniejszych systemów zarządzania i informacyjnych. Ekspansja taka ma miejsce aż do momentu wyczerpania prostych, często ekstensywnych czynników rozwoju. Pojawia się wówczas pierwsze optimum rozwoju.

Rys. 5. Przebieg trajektorii ewolucji ośrodków miejskich w oparciu o podejście chaosu deterministycznego

Źródło: Jak w rys. 1.

Przekroczenie tej bariery jest możliwe w tych przypadkach, gdy pojawią się nowe zasoby ekonomiczne lub nowe, efektywniejsze sposoby wykorzystania dotychczasowych zasobów. W innym przypadku rozpoczną się procesy spadku znaczenia danego ośrodka. Zjawisko takie obserwujemy w przypadku wielu miast Dolnego Śląska, jak na przykład Jeleniej Góry, która próbowała zachować swoje możliwości rozwojowe poprzez ekspansję terytorialną (włączenie sąsiednich miejscowości – Cieplic Śląskich Zdroju, Sobieszowa, Jagniątkowa, Maciejowej itp.), oraz Wałbrzycha, który w przeciągu kilku lat przestanie być drugim co do wielkości miastem regionu.

Osiągnięcie apogeum rozwoju łączy się z reguły ze stabilizacją rozmiarów demograficznych i ekonomicznych. Trwa ona dziesiątki lat. Szybszy spadek znaczenia czy wręcz zmierzch danego miasta może nastąpić pod wpływem czynników przypadkowych, zwłaszcza negatywnych zdarzeń losowych.

Każdy ośrodek miejski rozwija się przede wszystkim pod wpływem głównych czynników rozwoju (por. rysunki 2 oraz 3). Wówczas czynniki przypadkowe wywołują jedynie niewielkie modyfikacje tego rozwoju. Jednocześnie każde miasto rozwija się według trajektorii zawierającej punkty bifurkacji, czyli takie momenty w rozwoju, w których uruchamiają się parametry wrażliwości i wzrasta znaczenie, a czasami wręcz dominacja, czynników przypadkowych (rysunek 5). Wówczas trajektoria rozwoju może przyjąć postać: 1. ścieżki dal-

szego rozwoju miasta, 2. ścieżki stagnacji ośrodka lub 3. ścieżki upadku miasta. Kolejne punkty bifurkacji będą prowadzić rozwijające się miasto do gwałtownej ekspansji, zmniejszenia tempa dotychczasowej ekspansji czy zahamowania rozwoju. Jeżeli wcześniej miasto weszło na ścieżkę stagnacji, parametry wrażliwe i czynniki przypadkowe mogą je poprowadzić w kierunku ożywienia rozwoju, zachowania stanu obecnego (*status quo*) czy powolnego zaniku ośrodka. Dla miast upadających w punktach bifurkacji ich trajektorii rozwoju może nastąpić pewne odrodzenie miasta, długotrwały zastój (stagnacja sekularna) lub szybki zanik ośrodka.

Modele trajektorii opartej na chaosie deterministycznym pozwalają również zrozumieć ewolucję czynników ograniczających funkcje miastotwórcze i identyfikować nowe ich grupy. Studia nad funkcjonowaniem nowożytnych miast zwracają uwagę na konsekwencje szeroko rozumianych procesów zatłoczenia. Po pierwsze, pojawia się tradycyjne zatłoczenie transportowo-komunikacyjne, co w efekcie prowadzi do permanentnych problemów wszystkich dużych miast w sprawnym przemieszczaniu ogromnej rzeszy ludzi i masy towarów czy świadczenia usług. Logistyczno-transportowe problemy aglomeracji miejskich są jednym z poważniejszych ich wyzwań rozwojowych.

Po drugie, koncentracja populacji oraz działalności gospodarczej i pozaekonomicznej na relatywnie niewielkiej powierzchni powoduje wykładniczy wzrost siły antropopresji na środowisko przyrodnicze (szerzej: Czaja, Fiedor 2002). W konsekwencji poszczególne jego komponenty należą do najsilniej zdegradowanych, a zgromadzone zanieczyszczenia tworzą zagrożenie dla zdrowia i życia mieszkańców. Dodatkowo miejska polityka ekologiczna staje się niezwykle kosztowna.

Po trzecie, już dość wcześnie dostrzeżono negatywne skutki społeczne zatłoczenia w miastach. Czołowy polski agrarysta S. Miłkowski już przed II wojną światową twierdził, że miasto jest „soczewką” patologii społecznych (por. Czaja, Rumianowska 1994, *Rozwój polskiej myśli ekonomicznej...* 2004). Tworzące się relacje międzyludzkie oraz narastająca anonimowość wpływają na wzrost przestępczości i patologii społecznych (alkoholizmu, narkomanii, prostytucji itp.). Obniżają się zasoby kapitału społecznego i gwałtownie rosną koszty transakcyjne funkcjonowania społeczności miejskich.

Zakończenie

Zanik funkcji miejskich wystąpił w wielu (prawie 30) ośrodkach Dolnego Śląska. Powstanie tych miast, a później ich upadek (czy zanik) można w ciekawy sposób badać, wykorzystując koncepcje oparte na chaosie deterministycznym. Autorzy przeprowadzili taką analizę, wykorzystując model cyklu życia ośrodka miejskiego i kategorie chaotycznych trajektorii ewolucji obiektu (zjawiska). Na ich podstawie można sformułować kilka spostrzeżeń i wniosków:

1. Każde miasto posiada swój specyficzny cykl życia, warunkowany czynnikami podstawowymi i przypadkowymi.

2. Wykorzystanie teorii chaosu deterministycznego pozwala skuteczniej zidentyfikować i lepiej rozumieć czynniki przypadkowe w ewolucji ośrodków miejskich.

3. Podejście oparte na teorii chaosu deterministycznego nie odrzuca dotychczasowego dorobku geografii ekonomicznej, teorii urbanizacji, ekonomicznej teorii lokalizacji czy nowej geografii ekonomicznej, lecz go uzupełnia.

4. Zastosowanie tego dorobku do badań regionalnych pozwala na identyfikację głównych przyczyn urbanizacji i czynników determinujących zanik miast na Dolnym Śląsku.

5. Zrealizowane badania pozwoliły dodatkowo potwierdzić użyteczność poznawczą teorii chaosu deterministycznego do badania procesów urbanizacyjnych (miastotwórczych).

Bibliografia

- Becla A., Chechelska A., Czaja S., 2004, *Podstawowe determinanty rozwoju małych miast regionu wałbrzyskiego na początku XXI stulecia*, [w:] *Rozwój miast i zarządzanie gospodarką miejską*, red. J. Słodczyk, Wydawnictwo UO, Opole, s. 192-211.
- Becla A., Czaja S., 2009, *Wybrane aspekty rozwoju Nowej Geografii Ekonomicznej a kształtowanie się nowego paradygmatu ekonomii i geografii społeczno-ekonomicznej*, Wydawnictwo UW, Wrocław, s. 9-19.
- Czaja S., Fiedor B., 2002, *Miasto jako problemowy system ekologiczno-społeczny. Wybrane zagadnienia zurbanizowanej polityki ekologicznej*, [w:] *Zarządzanie gospodarką miejską i prawne podstawy funkcjonowania miasta*, red. J. Słodczyk, Z. Jakubczyk, UO, Opole, s. 15-29.
- Czaja S., Rumianowska I., 1994, *Problemy ekologiczne w polskim agrarystyce*, „*Ekonomia i Środowisko*” nr 1(4), s. 25-30.
- Dolny Śląsk. Śląsk Opolski. Atlas*, 2005, EKO-GRAF, Wrocław.
- Domański R., 2012, *Ewolucyjna gospodarka przestrzenna*, Wydawnictwo UE, Poznań.
- Galas A., Galas A., 2001, *Dzieje Śląska w datach*, Rzeka, Wrocław.
- Historia Śląska*, 2001, red. M. Czapliński, Wydawnictwo UW, Wrocław.
- Liszewski S., Maik W., 2000, *Osadnictwo*, [w:] *Wielka encyklopedia geografii świata*, t. 19, Kurpisz, Poznań.
- Miasta Dolnego Śląska w 45-leciu Polski Ludowej*, 1990, Wydawnictwo AE, Wrocław.
- Popiołek K., 1971, *Historia Śląska od pradziejów do 1945 roku*, Śląsk, Katowice.
- Rozwój polskiej myśli ekonomicznej na przestrzeni wieków*, 2004, red. S. Czaja, Wydawnictwo AE, Wrocław.
- Słodczyk J., 2001, *Przestrzeń miasta i jej przeobrażenia*, Wydawnictwo UO, Opole.
- Wielowiejski A., 1968, *Przed trzecim przyspieszeniem*, Znak, Kraków.

ZANIK FUNKCJI MIEJSKICH W NIEKTÓRYCH OŚRODKACH DOLNEGO ŚLĄSKA - PRZYCZYNY I KONSEKWENCJE Z PERSPEKTYWY CHAOSU DETERMINISTYCZNEGO

ABSTRAKT: W artykule przedstawiono realne przyczyny wyodrębnienia ośrodków miejskich w historii ludzkości w świetle chaosu deterministycznego. Omówiono prawne i instytucjonalne podstawy przyznawania (regulacji) praw miejskich. Zidentyfikowano czynniki determinujące zanik funkcji miejskich w regionie dolnośląskim. Ponadto oceniono użyteczność teorii chaosu deterministycz-

nego dla identyfikacji przyczyn zaniku funkcji miejskich na podstawie badań empiryczno-historycznych dla Dolnego Śląska. Zanik funkcji miejskich wystąpił w wielu (prawie 30) ośrodkach Dolnego Śląska. Powstanie tych miast, a później ich upadek (czy zanik) można w ciekawy sposób badać, wykorzystując koncepcje oparte na chaosie deterministycznym. Autorzy przeprowadzili taką analizę, wykorzystując model cyklu życia ośrodka miejskiego i kategorie chaotycznych trajektorii ewolucji obiektu (zjawiska). Na ich podstawie możemy sformułować kilka wniosków: 1. Każde miasto ma swój specyficzny cykl życia, warunkowany czynnikami podstawowymi i przypadkowymi. 2. Wykorzystanie teorii chaosu deterministycznego pozwala skuteczniej zidentyfikować i lepiej rozumieć czynniki przypadkowe w ewolucji ośrodków miejskich. 3. Podejście oparte na teorii chaosu deterministycznego nie odrzuca dotychczasowego dorobku geografii ekonomicznej, teorii urbanizacji, ekonomicznej teorii lokalizacji czy nowej geografii ekonomicznej, lecz go uzupełnia. 4. Zastosowanie tego dorobku do badań regionalnych (Dolny Śląsk) pozwala na identyfikację zarówno przyczyn tutejszej urbanizacji, jak i czynników determinujących zanik funkcji miastotwórczych w tej przestrzeni. 5. Zrealizowane badania pozwoliły dodatkowo potwierdzić użyteczność poznawczą teorii chaosu deterministycznego do badania procesów urbanizacyjnych (miastotwórczych).

SŁOWA KLUCZOWE: zanik funkcji miejskich, chaos deterministyczny, cykl życia miasta, Dolny Śląsk

